

Szörényi László

A Daliás idők változatai mint nem a Toldi szerelméhez vezető eposzi kísérletek

Nehéz volt megfogalmazni ezt a címet, hogy egyrészt tényleg kifejezze azt, amiről szeretnék beszélni, másrészt menekülési utat is hagyjon nekem, ha kiderül, hogy mégsem tudok róla kellő meggyőző erővel beszélni. Ugyanis a *Toldi szerelme* éppen nem könnyű dió. Noha több balettszínháznyi diótörő is próbálkozott már a feltörésével.

Nézzük először is a végső alak, tehát a *Toldi szerelme* jeligéjét, amely – mint közismert – Ilosvai Selymes Péter *Toldijának* a latin mottója:

„*Quid dammosa juvat sine causa bella cieri?
Tutius est regnis perpete pace frui.*”¹

(„Mit használ ok nélkül kártékony háborúkat indítani? Sokkal biztosabb, ha az országok örökös békében virulnak.”)

Mindent megpróbáltam évekig, hogy megtaláljam az eredetijét, mert föltételeztem, hogy Ilosvai is szedte valahonnan. Ez azonban nem sikerült; az összes szóba jöhető közmondás- vagy jelesmondás-gyűjtemény cserbenhagy. Azután jött az internet: ebben a formában, tehát disztichonként ott sem található, fő elemei azonban külön-külön megvannak! Az első egy nagyon fontos Cicero-idézet, amelyet Sevillai Szent Izidor őrzött meg, és a *De re publica* egyik töredéke. Így hangzik: „*illa iniusta bella sunt que sunt sine causa suscepta, nam extra »quam« ulciscendi aut propulsandorum hostium causa bellum geri iustum nullum potest ... Nullum bellum justum habetur nisi denunciatum, nisi indictum, nisi de repetitis rebus.*”² Magyarul így hangzik: „Az igazságtalan háborúk azok, amelyek indítására ok nélkül kerül sor. Igazságos háborút ugyanis csak akkor lehet viselni, ha sérelem megbosszulásáról vagy az ellenség elűzéséről van szó. Egyetlenegy háború sem minősül igazságosnak, kivéve, ha előre bejelentették, megüzenték, vagy pedig a tulajdon visszaszerzésére irányul (Isid. etym. XVIII. 1. 2–3.).”³

Szállóigévé azonban föltehetőleg Grotius tette a cicerói érvelés lényegét, mert ő *A háború és a béke jogáról* címmel írott alapművében (1625) így ír: „*Causa justa belli suscipiendi nulla*

1 Arany János, *Toldi szerelme, A Daliás idők első és második dolgozata*, s. a. r. Voinovich Géza, Bp., Akadémiai, 1953, 6.

2 M. Tullii Ciceronis *De re publica, De legibus, Cato Maiore de Senectute, Laelius de amicitia*, ed. J. G. F. Powell, Oxford, Oxford University Press, 2006, 107, 25. töredék.

3 Cicero, *Az állam*, ford., bev., jegyz. Hamza Gábor, a *Somnium Scipionis* fordította Havas László. Második, változatlan lenyomat, Bp., Akadémiai, 2002, 164.

esse alia potest, nisi injuria."⁴ Magyarul: „Háború indításának semmi más igazságos oka nem lehet, csakis az igazságtalanság.”⁵

Ami viszont az Ilosvai-féle disztichon második sorában található ellentétet, vagyis a békéről szóló kifejezést illeti, azt megtalálhatjuk 16–17. századi szövegekben, így például a kölni dóm egy kanonokjának, Albrecht Halbreniusnak 1534-ből származó sírfeliratán⁶, illetve egy 17. századi svájci allegorikus kertészettani versgyűjtemény, avagy füveskönyv, egyik darabjában. Az első, a sírfelirat ugyanis így kezdődik:

*„Quisquis est, in requiem si vis intrare beatam
Atque ita cum Christo perpete pace frui”
(Magyarul: „Bárki is vagy, aki a boldog nyugalomba akarsz eljutni,
és így Krisztussal együtt örök békét élvezni.”)*

A másik viszont már egy országra, ez esetben Svájcra alkalmazza az örök békét, megjegyzi ugyanis, hogy körbe-körbe az ő országa körül dühöngő háború pusztít el minden egyes rögöt, és ezen belül természetesen minden kertet is, legyen az gyümölcsös, szőlő vagy veteményes; nekik mégis érdemes saját kertjeiket művelni, mert Isten ezzel a körben lángoló, de csak az idegenekre vonatkozó pusztítással akarja megmutatni, hogy mennyire szereti Svájcot. Az idézett, diplomáciatörténetileg ma is érvényes két sor így hangzik:

*„Accipe: nempe DEI sic claret gratia, nostram
Qui facit Helvetiam perpete pace frui”⁷
(Magyarul: „Fogadd el, ugyanis Isten kegyelmessége így fényes-
kedik, az övé, aki megcselekszi azt, hogy Svájc örök békességnek
örvendjen.”)⁸*

Összegezve annyit mondhatunk Arany szándékáról, hogy ő, aki mindig a lehető legvégső határig ragaszkodik a felhasznált források pontos jelzéséhez és idézéséhez, azért választotta az Ilosvai Selymes *Toldi*-jeligét a trilógia végleges, középső részének, azaz a *Toldi szerelmének* az élére, mert utal arra a fő gondolatra, amelyet véleménye szerint az olvasóban keltenie kell a művének.

Engedjenek meg egy rövid közbevetett megjegyzést. Barta János jegyzetéből tudjuk, hogy Voinovich Géza a kritikai kiadás vonatkozó kötetét már nem tudta befejezni, hiszen munka közben hunyt el. A felelős szerkesztő, Keresztury Dezső azonban úgy döntött, hogy az MTA megbízásából Voinovich gépelt és kéziratos jegyzetei alapján a nyomdai kéziratot Barta János állítsa össze.⁹ Ő pótolta is – amennyire lehetséges – a hézagokat, ám arra természetesen nem vállalkozhatott, hogy lényegi kiegészítéseket is eszközözzön. Ezért kell a kötet használatakor lépten-nyomon visszanyúlni Voinovich háromkötetes Arany-

4 Hugo Grotius, *De Jure Belli ac Pacis Libri Tres, in Quibus jus Naturae & Gentium, item Juris Publici praecepta explicantur*, Washington, Carnegie Institution, 1913. (Az első kiadás hasonmása.) II. 1, 1, 3.

5 Vö. Hugo Grotius, *A háború és a béke jogáról*, I–II., ford. Haraszi György, Brósz Róbert, Diósi György, Muraközy Gyula, Bp., Kossuth Nyomda Rt. Pallas Stúdiója–Attraktor Kft., 1999, II. könyv, 1. fejezet, I. 2–3., 160–161.

6 Albrecht Engelbert d’Hame, *Historische Beschreibung der Erz-Domkirche zu Köln am Rhein*, Köln, 1821, 85.

7 Daniel Rhagorius, *Pflanz-Gart [...]*, Bern, Stephan Schmid, 1639, 148.

8 Vö. Karinthy az Így írtok tiből, a Szabolcska-paródia végéről: „Kicsi kunyhó, szerető sziv, / Messze égbolt, tiszta, kék – / Fulladjon meg Ady Endre / Lehetőleg máma még.”

9 Arany, *i. m.*, 431.

életrajzához is, ahol jó pár utalás részletesebben van kifejtve, mint a kritikai kiadásban. Ez vonatkozik természetesen a *Daliás időknék* és magának a *Toldi szerelmének* a forrásait érintő megjegyzésekre is.

Azt például Voinovich igen helyesen megjegyzi, hogy Arany a Zách Klára-történethez részletesen felhasználta Szalay László *Magyarország történetének* második kötetét. Ezt az utalást Voinovich azonban nem a *Toldi szerelmének* és a *Daliás időknék* szentelt ötödik kötetben teszi, hanem a kritikai kiadássorozat első kötetében, ahol a kisebb költemények találhatók, és ezek sorában természetesen az először 1855-ben megjelent *Zách Klára* is. Azonfelül, hogy ezt megjegyzi, és ráadásul természetesen hivatkozva Zlinszky Aladár Arany balladaforrásairól írott ItK-beli tanulmányára (1900), az már nem látszik, hogy felhasználta volna Szalay vonatkozó művének teljes szövegkörnyezetét is, amely pedig véleményem szerint, hallatlanul fontos az Arany-féle koncepció kialakításában. Szalay ugyanis nem csupán Róbert Károly korában, 1330-nál tárgyalja a gyászos eseményt, hanem viszszer az egészre mint valamifajta az Anjou-házra nehezedő történelmi átokra Nagy Lajos halála után is, ahol összefoglalólag méltatja a király érdemeit. Ezt most kissé hosszabban szeretném idézni, mivel az Aranyra vonatkozatható kontextus reveláló.

„Lajost nagynak nevezték őseink 's az utódok nem vonták meg tőle e' nevet, melylyel őt egy nemzet' hálája feldicsőítette. Királyaink közül István és László, a' védszentek után őt szokta említeni még ma is a' nép, 's minden magasztalásnál többet mond, hogy nevét a' Mátyásé sem volt képes elfeledtetni az ősz magyarral.

Országálása alatt nagyságának tetőpontját érte el a' birodalom. Határai a' balti tengertől a' feketéig 's innen az Adriáig terjedtek, tíz ország tartozott a' magyar koronához. Lajos nagy volt a' háborúban, és nagy a' béke' műveiben. Birodalmának magva, a' magyar föld, boldog nép' hazája vala, elégedetlenségnek, lázadásnak negyven év' lefolyása alatt semmi nyoma. Pedig ő fia volt Károlynak, ki a' nemzet' bizalmatlanságára keménységgel válaszolt, és sarjadéka egy családnak, melly csak női ágon volt magyar. De Lajos egynek érezte magát a' fajjal, melly őt uralta, 's mellynek fiai a' Laczfyak, a' Konthok, a' Garák nagyságának alapját vetették; Lajos szerette a' magyart, 's a' magyar letörölte emlékezetének tábláiról a' véres nyomokat, mellyeket a' Zácsok' boldogtalan vége ott hágy vala.

Lajos, mint ember és mint fejedelem, egyiránt tiszta jellemmel birt. E' tekintetben sem mérközhetett vele senki, korának fejedelmei közül. A' boszú, mellyet a' huszonkét éves ifjú testvérének haláláért Aversában vett, életének legsötétebb pontja; de ő hitte, 's talán oka volt hinnie, hogy durazzoi Károly, ha bár nem állott közvetlen viszonyban Endre' meggyilkolásával, még is öszves eljárása által, 's nem akaratlanul, előidézte, megfogantatta a' bűnt. 'S mind e' mellett a' későbbi években egész súlyával nehezedett szívére a' boszú művének emléke. Ekkor durazzoi Károly' testvérének fiát magához hozatta, udvaránál neveltette, Dalmátiát, mellyet szintűgy szerzeményének nézhetett, mint hajdan Kálmán, 's mellyet szeretett, mint saját műveinket szoktuk szeretni, gondjaira bízta, 's midőn már-már oka volt attól tartania, hogy házassága gyermektelen fog maradni, a' nápolyi anjouk közül őt szemelte ki utódaul. A' terv létesületlen maradt, mert hitvesétől utóbb három gyermeke született, – fiú, fájdalom, nem volt közöttök – de ekkor Károly néki köszönhetette, hogy Nápoly' királyi székére jutott.¹⁰

Természetesen a fentebbi zárófejezetben olvasható jellemzésnek megtaláljuk előzményét a Zách Klára-történet elbeszélésénél is¹¹, és ott olvasható az a híres, Dlugosztól származó megállapítás is, hogy a gyalázatos családirtás hogyan vonta Isten átkát a hazára:

„Magyarország' nagyjai – írja Dlugoss – hiszik és vallják, hogy azon naptól fogva, mellyen e' gonosztett nálók elkövettetett, a' jószerencse búcsút mondott nekik 's országuknak, és végtelen

10 Szalay László, *Magyarország története, Második kötet*, Lipcse, Geibel Károly, 1852. 250–251.

11 Szalay, *i. m.*, 155–158.

gyász borult rájuk. 'S ha olvassuk, milly szerencsétlenség érte Károlyt 's vele a' nemzetet röviddel e' mérsárlás után, csakugyan hajlandók vagyunk himni, hogy Isten' keze nehezedett az országra."¹²

Az első példa, amelyet Dlugosz is és más külföldi, de magyar történetírók is hoznak bizonyítékul arra, hogy Isten valóban lesújtott, az épp egy háború, amelyet ok nélkül indított Károly egyik balkáni vazallusa, Bazarád vajda ellen, amely háborúban maga is majdnem odaveszett. Tehát érthető, hogy Arany amikor véglegesítette a trilógia középső részét, akkor még érvényben lévőnek, és ezért költőileg is felhasználhatónak tartotta azt az átkot, amely Zách Klára miatt zúdult a királyi házra és Magyarországra, holott az első változatban, amikor beilleszti a készülő eposz vagy verses regény szövetébe a balladát, még csupán Erzsébet anyakirálynő rettenetes lelkiismeret-furdalását és éjszakai rémlátásait akarta illusztrálni a rémtörténet felidézésével. Ugyanis az a „nóta”, tudniillik a Zách Klaráé, amely majd a *Toldi szerelmében* táborúztól melletti iszogatás közben hangzik el, és így informálja az álruhában ólálkodó királyt, hogy mit is vél róla vagy családjáról saját hadnépe, itt még látomásorozatként, mint a királyné rémálma vetül elénk! Ott majd zene, már húsz éve az, közli szerényen Arany, itt még látomás, mondhatni festménysorozat.

„27

Számtalan sok gyertya, mint egy-egy szövétnek,
Hófehér viaszból éjjel-nappal égnek,
És a nagy harangok virradattul estig
S tornyok falait szinte megrepesztik;
Vége-hossza nincsen a gyászos menetnek;
Mindennap, azt vélnéd, egy királyt temetnek,
Mondatik mindennap búsan zengő mise –
Annyi drága pompát nem látott senki se!

28

Maga a királyné, földig gyászruhába'
Mindennap misére megy a kápolnába,
Mely a paloták közt áll vala középen,
Remekül építve a várhegy tövében.
Koldusok, szegények, fölemelt süveggel,
Gyülekeztek oda minden áldott reggel;
A királyné pedig alamizsnát osztja, –
Utána a sok pénzt három leány hozta.

30

Másson sem sajnálta ugyan ő felsége
Adakozni bőven, Isten-dicsőségre:

De most adományit kétszerezve adja,

12 Uo., 158. – A lengyel történetíró latin szövegét, a merényletről és a megtorlásról szóló egész szöveggörnyezettel együtt ld. Ioannis Dlugossi, *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae, Liber nonus, Textum recensuit et moderavit Danuta Turkowska, Adjutrice Maria Kowalczyk, Commentarium confecit Christina Peradzka, Varsaviae, Pańswove Wydawnictwo Naukowe, 1978, 149–152.* – Érdekesnek tartom, hogy egy másik lengyel forrás, az úgynevezett *Rocznik Traski* semmit sem tud Kázmér és Erzsébet bűnéről, illetve kerítői szerepéről. Vö. *Monumenta Poloniae Historica: Pomniki dziejowe Polski*, wydał August Bielowski, II, Lwów, 1872, 854. – Arany halála után elsőként Pór Antal foglalkozott a Zách-féle merénylettel, és ő az akkor elérhető összes forrás birtokában úgy látta, hogy Klára halálát nem Kázmér bujasága és Erzsébet cinkossága okozta, hiszen erről először csak későbbi és pletykaszintű források számolnak be. Ld. Pór Antal, Schönherr Gyula, *Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439)* (A Magyar Nemzet Története, szerk. Szilágyi Sándor, III.), Bp., Athenaeum, 1895, 76–84.

Hogy istennél inkább légyen foganatja.
Klastrom emelkedik, fényes templom épül;
Ne kíméljék, ugymond; telik az övébűl,
Jut belőle minden papnak és barátnak;
Az Isten szolgálói szűk időt nem látnak.

31

De mikor bevonul éji rejtekébe,
Nem hagyja nyugodni véres multak képe:
Ősz férfi vonaglik ágykárpitja megett
S haldokolva hörgi: »gyermekért gyermeket!«
Zács Felicián az; követi családjá,
Őket hosszú sorral a királyné látja;
Szomorú az eset, miről egy időben
Így zendült az ének lantban, hegedőben:
[Zács Klára nótája]

32

Ily szomorú eset a Feliciáné; –
E miatt nem nyugszik Erzsébet királyné,
Hogy szörnyű halált halt kedves fia Endre:
Csak egyéb csapás is ne követné rendre!
De Lajos – ártatlan imez átkos tettben –
Vala bosszuálló kemény készülétkben;
A nemesség is már dandárjait hozta,
Ezrivel, vagy amint fel volt rájuk osztva.”¹³

Voinovich idézi ugyan Długoszt, a Szilágyi Istvántól Arany számára 1850 decemberében elküldött Fesslert is a visegrádi merényletről és következményeiről, valamint az apparátusban idéz a hol *Toldiána*, hol *Pro memoria* néven emlegetett Arany-féle jegyzetgyűjteményből, amely teljes egészében a mai napig nem jelent meg, és amelynek pontos és alapos kiadása a most folyó új kritikai kiadás egyik szép feladata lesz. Azzal azonban egyáltalán nem lehet egyetérteni, ahogyan a végén hatalmas epikai felfogásnak minősíti ugyan Arany döntését, aki a Długosz-féle isteni büntetés–istenítélet-koncepciót összeegyeztethetőnek tartotta mind az antik görög-római fátummal, mind a Biblia felfogásával, mégis úgy véli, hogy Arany később elhagyta az egészet, „csak a Zách-eset emlékében, meg Erzsébet özvegy királynő büntudatában maradt meg”.¹⁴ Szerintem ugyanis Arany azért helyezte a Miklós és Piroska közötti szerelem kibontakozásának idejére Erzsébet rémálmát, hogy ezzel jellemezze a királynőt, akitől Miklós anyja védelmet és kegyelmet remél ismét bujdosóvá züllött fiának. Később azonban, amikor a *Toldi szerelmébe* illesztette mint az álnevű és álruhás Szeredai, azaz egy Zách-leszármazott dalát, akkor ez éppen azt célozza, hogy világossá tegye: a *Toldi szerelmé*nek két főhőse van, Miklós mellett Lajos is!

Miért hagyta meg a *Daliás idők* első és második változatában is véglegesített Első éneket mintegy két és fél versszak megváltoztatásával, illetve betoldásával Arany a *Toldi szerelme* számára is?! Azért, mert itt nem a népmesei jelleg, és főleg nem az idill az izgalmas, amit szeretni szoktak benne az elemzők, hanem a végzetes, bűnt és halált termő kaland, amelyben Lajos játssza a jó királyt, találkozik egy vidéki, duzzogó ellenzékivel, aki persze elfogadja az új uralmat, ha az biztosítja neki a család további jövőjét egyetlen leánya fiúsítása

13 Arany, *i. m.*, 400–404.

14 Arany, *i. m.*, 435–436.

révén; Lajos pedig nem igazi népmesei király, hanem mintegy álcázott titkosrendőr, aki politikailag vizsgálhatja Rozgonyit, amikor arra biztatja, hogy csak szidja neki, az ellopott lovát kereső kismesnek, nyugodtan az uralkodót. Majd persze megtetszik neki a leány, mert ő is csak Anjou, ha nem is akkora természetű (vö. *Pázmán lovag*), mint kedves édesapja volt a maga négy, avagy öt feleségével, törvénytelen fiú- és leánygyermekével, valamint gáláns kalandjaival, amiket főleg Temesváron folytatott, mert az nem olyan feltűnő. De hát neki mégis valami királylányt kéne majd feleségül vennie, ezért Piroskával rögtön Toldi Miklóson akar segíteni, aki eddig még nem akadt horogra. (Később, a tábornoknál, szintén álruhában hallgatózik Lajos; egy király nem lehet szegénylős, ha a hatalmáról van szó. Hiszen végül is Arany hallgatott Petőfíre, aki lebeszélte a felsőbbség tiszteletéről, amikor pedig csak szegény megvakult Wesselényinek akarta ajánlani a *Murány ostromát*, nem pedig mondjuk V. Ferdinándnak, de Sándor azt írta, hogy inkább ajánlja a báró úr lovászá-
nak vagy inasának, de úrnak soha!) Tehát én így értem Arany feltűnő gesztusát, aki ezt az Első éneket, az állítólagos idillit, úgy hagyja, ahogyan szánta már a legelső kidolgozóskor, amikor a tervvázlatban az Első énekhez ezt írta: „Az ovum, miből a mű kikel. Marad.”¹⁵ Léda tojásáról van szó természetesen, amelyből egy ikerpár kelt ki, Castor és Pollux. Görögül így hívták Lajost és Miklóst...

Ha végignézzük ezt a tervvázlatot, akkor találunk természetesen ebben is és a *Toldiána* más darabjaiban is olyan mozzanatok, amelyeket egyáltalán nem folytat a *Toldi szerelmében*, illetve amelyek furcsa átalakuláson mennek át. Ezeknek részletes kifejtésére azonban a jelenleg megadott helyen nincs időm, de természetesen egy későbbi változatban megírom. Egy példára szeretnék csak utalni: a *Daliás idők* első változatának tervében ugyanis szerepel egy tengeri tündérről egy szigeten folytatott szerelme Toldinak. A dolog egyértelmű: Ariostóban Alcina és Ruggiero varázsszigetéről van szó, amelyből egyébként természetesen Tasso Armidájának szigete is keletkezett. A *Toldi szerelmében* ennek már nyoma sincs, Miklós csupán a Szalonta környéki, mindenre kapható korhelyekkel és rosszlányokkal csap valami nagyobb vigasságot, de a mama ezeket is kifüstöli. Az viszont igaz, hogy a Hatodik ének végén, amikor mint egyszerű sírbrabló felébreszti a tetszhalott Piroskát, akkor nem menekülni akar tőle, hanem miután a halál és a feltámadás együttesen nekiajándékozták szerelmét, a mennybe akarja vinni anygalként:

„Jer velem!... elviszlek, angyalod¹⁶, a mennybe,
Örök új életre, boldog szerelembe!
Marađj a világnak ezután is halva:
Nekem élj egyedül, üdvem birodalma...”

15 Arany, *i. m.*, 435.

16 Természetesen így jó, így áll a kritikai kiadásban is; ám azóta egyre többen értik félre, vélik sajtóhibának és javítják ki. Legutoljára már így szerepelt, tehát „angyalom” formában, az *Arany-szótárban* is az „elvisz” szócikknél. Természetesen szegény most felébredt tetszhalott lány nem lehet angyal, mert akkor magától is föl tudna menni a mennybe. Hozzá kell külső segítség, mintegy őrangyal; Toldi ezt a szerepet ruházta magára, mert hiszen betörésével, sírfeltörésével voltaképpen megmentette Piroška életét, és amit ígér neki, az az örök szerelem világa, amelyet természetesen lehet, bizonyos túlzással, mennynek nevezni. Minta gyanánt mindenképpen ott van Vörösmartyból a délszaki tündér és Hajna; utóélet gyanánt pedig mondjuk a *Csárdáskirálynő*: „Jaj, cica, eszem azt a csöpp kis szád, / Nélküled még a mennyország is fád, / Ha ülök is a mennybe’, / Te, cica, csak üzenj be, / Érted kiugrom, cicám.” Gábor Andor is olvasta Aranyt, miközben fordította a német librettót...

Persze Arany Ariostón kívül Vörösmartyt is olvasta (aki egyébként szintén olvasta Ariostót), ezért itt, azt hiszem, bizvást feltételezhetünk egy alapos intertextust, ha összevetjük a Zalán futásával, ahol a Délszaki tündér az első énekben el akarja vinni Hajnát a déltengeri mennyországba, majd pedig a hatodikban felébreszti a halálból, és ismét szerelmet vall, de a lány most is végleg visszautasítja.

*„Vagy mit ohajtasz még? Jer, az ég hajlékiba viszlek,
Mely kék szobrokon áll a déli határnak utóján
S a tele fényre jutó holddal van földve tetőül.”*

Arany – talán – meg akarta mutatni Vörösmartynak, hogy ő nem csak a vaskor nyelvén tud írni...